

A protestáns graduálok és a gregorián hagyomány

Dr. BARDOS ALBERT S. O. Cist.

Az a nagy átalakulás, melyet a protestantizmus jelentett a XVI. században, nem született meg máról-holnapra. Minden átalakulás — bármilyen határozott és gyökeres is — bizonyos átmeneti állapotot hordoz magával. Ebben összetalálkozik a régi és az új s mindkettőnek tartalmából és színéből magába olvaszt valamit. Már nem a változatlan régi, de nem is a határozott, megtisztított új. Épen ezért problematikus is minden átmeneti korszak vizsgálata.

Feltűnő ez az átmeneti állapot a protestáns liturgiában, a vallási élet külső formájában. A liturgiát nem lehetett rövid idő alatt átalakítani, belegyökerezett hagyományként élt a nép lelkében. Igaz, az istentisztelet lényegét, a szentmisét kivesszük az istentiszteletből. De a külső ruha: a szertartások, s főként az énekek, megmaradnak, illetőleg csak lassan alakulnak át. Nem is lehet helyükbe rögtön mást adni. A fiatal protestantizmusnak nincs még olyan gazdag kincsesháza, mint a régi katolicizmusnak. De nem is érzi szükségesnek, hogy elvesse a középkori gregorián hagyományt. Ennek oka a korai protestáns lelkiségben rejlik, melyben az egyházi reform gondolata él. Helyesebbnek itéli, hogy átvegye a régit, amit ismer és megszokott. Csupán át kell fésülni, kihagyni a protestantizmusnak meg nem felelő fogalmakat. Majd csak a XVII. században alakul ki az a protestáns lelkiség és lesz döntő hatása, amely végleges szakítást akar a katolicizmussal még a liturgiában, az egyházi énekekben is. Ezt az elvet, igaz, a XVII. század végétől kezdve végrehajjták, mégis a középkori hagyomány a protestáns életből nem tűnik el teljesen, ha el is felejtik azt, hogy a középkorból örökölték. *Barla Jenő* említi, hogy a *Gonosz kegyetlen Heródes* című vízkereszti, a *Hostis Herodes impie* kezdetű középkori himnuszról eredő himnuszt, még 1813-ig használták a protestáns liturgiában.¹

Nemzeti nyelvű gregorián

A XVI—XVII. századi protestáns énekeskönyvek vizsgálata közben legelőször feltűnő, hogy a gregorián dallamokat kizárólag magyar szöveggel énekeltek. Az 1553-ból származó Batthyány Graduálban már csak magyar szövegeket találunk. Nálunk ez az átalakulás sokkal gyorsabb, mint Nyugaton. Luther 1523-ban („Formula Missae” és „Von ordenung gottesdienst ynn der gemeyne”) és 1526-ban („Deutsche Messe”) úgy intézkedett, hogy a nagyobb városi templomokban, ahol énekkar volt, a miseénekek legnagyobb része latin maradjon. Kisvárosi és falusi templomokban mindent németül énekeltek. Ennek az intézkedésnek hatása, hogy a Spangenberg-féle (1545) és a Keuchenthal-féle (1573) Cationale ennek megfelelően latin és német részre oszlik. A wittenbergi Kirchenordnung (1533) szerint (feltűnő intézkedés!) a diákoknak nem szabad németül énekelniök, csak amikor a nép is együtt énekel. — Ezzel szemben Dél-Németország a svájci zwingliánus hatás következtében erős latin-ellenes áramlat befolyása alatt állott.

Általában a latin és német nyelv keveredése sokáig tart. *Vopelius* énekeskönyve (1682) még sok gregoriánt hoz latin szöveggel, pedig ez a dátum már a XVII. század második felére utal. 1700-ban már általános szokás a német ének. De Nürnbergben még 1755-ben is latin vesperást énekelnek. — Svédország is konzervatív. Upsalában 1571-ben megengedik, hogy svédül is énekeljenek. Az átalakulás még későbbre tolódik, mint Németországban.²

¹ *Barla Jenő*: Irott gyűjtemények a XVII. században. Prot. Szemle 1900.

² Lásd *Theobald Schrems*: Die Geschichte des gregorianischen Gesanges in den protestantischen Gottesdiensten. Freiburg (Svájc) 1930.

Mi lehet az oka, hogy éppen Magyarországon tűnik el olyan gyorsan a latin hagyomány és válik nemzetivé a protestáns liturgia? Csak a gregorián dallamok felírása marad latinnyelvű, a szöveg már magyar. Egyelőre még homályos ennek az átalakulásnak lefolyása. Adatok hiányában nem tudjuk, vajjon egyes helyek őrizték-e erősebben a latin hagyományt nálunk is, mint külföldön? Talán még erre a kérdésre is egyszer választ kapunk. Mindenesetre az általunk ismert énekeskönyvek teljes magyarnyelvűségről tanúskodnak.

A magyar protestáns graduálok

A középkori gregorián hagyományt őrző énekeskönyvek a protestáns graduálok. A graduál a konzervatív forma, — mint Szabolcsi Bence megállapítja — szemben a kialakuló gyülekezeti éneklés modern formájával.³ Elnevezésük korabeli, nem újabb keletű. Az 1635-ből származó kézirásos, nagyterjedelmű énekeskönyv címlapján ezt a nevet olvassuk: „Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis”. A graduál név nem egyezik teljesen a katolikus graduale fogalmával. A katolikus graduale csak a szentmise gregorián énekeit tartalmazza. A protestáns fogalom sokkal tágabb. Tartalmazza a szentmise gregorián énekének maradványait, pl. introitust, sequentiát; de ezeken kívül más műfajokat is: antifónákat, himnuszokat, invitoriumokat, litániákat, passiókat, lamentációkat, zsoltárokat. Szerepelnek bennük különböző elnevezéssel (*Prosa, benedictio* és *cantio*) szubjektív tartalmú, sokszor elbeszélő jellegű gregorián énekek. Közülük több latin szöveggel ma is kincse a katolikus egyháznak, pl. *Mittit ad Virginem*. De több darabban már nehezen ismerhető fel és bizonyítható a középkori eredet, inkább a protestáns szerzők alkotása érződik már bennük. Épen itt tűnik ki az átmeneti kor jellemző vonása: együtt találjuk a hagyományos gregorián éneket és az új, protestáns alkotást is.

A felsorolt műfajoknak azonban nem mindegyike és nem is ugyanazok szerepelnek egy-egy graduálban. Ezek az énekeskönyvek nem egységes szerkesztésűek. Erre vonatkozólag tájékoztatást ad az 1650-ből való graduálrendelő levél, melyet Harsányi István fedezett fel és közölt. E szerint Lövei Vajda György sopronlövői evangélikus lelkész 1650-ben közli „Csepregy Mihály deákurammal” kívánságait a megrendelt graduálra vonatkozólag: „az mi az Gradualnak Quantitassat illeti, legien csak négy konc. Compingalja az mint legjobban tudgya Kegyelmed. Irassa pedig szép öreg légyen.” Közli kívánságait a tartalomra és a sorrendre vonatkozólag: „s mindenik eleibe aszt írja Kegyelmed hoc et hoc tempore dicenda”. Ez a megjegyzés a darabok címére vonatkozott, hogy eligazodhassanak a könyvben. „Tovabba csak valogatott himnuszokat, antiphonakat az fő Innepekre valókat írjon Kegyelmed beléje; az melly énekeket pedig megh találhatni az Nyomatott Csepregi Gradualban, ne is írja Kegyelmed belé. Az Adventra és Bőjtre való tothul fordétott enrekeket és mindennapi reggelre valókat is, de ollyakat, mellyek ninczenek az Csepregi Gradualba, legh először írjon Kegyelmed.”⁴ E levél leírása szerint teljesen egy-egy egyház, pap vagy kántor ízlésétől, szükségleteitől függött a graduál szerkesztése s természetesen a gregorián dallamok variánsainak keletkezésére is könnyen nyílt alkalom. Ezen azonban nem kell csodálkoznunk, mert a katolikus egyházban sem volt akkor olyan egységes gregorián dalamkiadás, mint ma az Editio Vaticana.

A protestantizmus első két százada gazdag volt graduálokban. Ma is még tizen-négy graduált sikerült tanulmányozni és ezeknek egyelőre gazdag himnuszanyagát összegyűjteni Magyarországon. Közülük 13 kézirásos; egy, a Geleji-Katona-féle *Öreg Gradual* nyomtatott, melyet 1636-ban adtak ki Gyulafehérvárott. A ma is hozzáférhető 14 graduál

³ Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve, 20. l.

⁴ Harsányi I.: A Ráday Gradual. Irodalomtörténeti Közlemények, 1926.

sorát a Batthyány Graduál nyitja meg (1541—54) és a Bélyei Graduál (1642—53) zárja le.⁵ A Batthyány Graduál körül még irodalmi vita is folyt Toldy Ferenc idejében: vajjon katolikus-e vagy protestáns. Ma kétségtelen a protestáns jellege. Egyébként is érthetetlen számunkra, miért folyhatott itt vita. Az anyag — átvizsgálása után — kétségtelenné teszi a protestáns jellegét: hiányzanak belőle teljesen a szentek ünnepei és a dallamok alá költött vagy fordított szövegek közt is hiányzanak a sajtáságos katolikus jellegű szövegek. Szűz Máriáról nincs külön himnusz, csak az Úr himnuszaiban szerepel. A szentekről is csak egy himnusz közkinccs a graduálokban: „Szenteknek te vagy Krisztus ékessége” című, de itt sem a szentekhez fordulnak segítségért, hanem Krisztust dicsőítik. Az 1622-ből származó Kálmáncsai Graduálban találunk egy himnuszt „Adjad Úristen” címűt, az *Ut queant laxis* c. latin himnusz fordítását Keresztelő Szent Jánosról. De csak ebben a graduálban találjuk s már 1622-ben. Föltűnő, hogy ilyen későn! Talán helyi tisztelete élt a nép lelkében ebben az egyházban? Sajnos, dallama hiányzik. Így számunkra csak irodalmi értéke van.

A graduálok himnusza

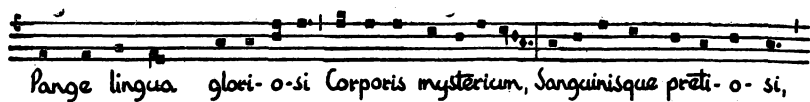
Az összegyűjtött himnuszanyag összesen 125 különböző szövegű himnusz. Ez azonban nem jelent ennyi különböző gregorián dallamot is. 33 himnusznak ugyanis csak szövegét találjuk meg a graduálokban. Vajjon milyen dallamra énekelték ezeket? De ugyanígy a többi himnusz közlésében is nagy az eltérés. Egyes graduálok dallammal, mások ugyanazt a himnuszt csak szöveggel közlik. Van olyan himnusz, mely 13 graduálban is szerepel, más csak egy-kettőben. Továbbá az említett 33, csak szöveggel leírt himnusz leszámításával megmaradt himnuszosok sem jelentenek ugyanannyi különböző gregorián dallamot. Gyakori a dallamvariáns, sőt ugyanazon dallamot más szöveggel is éneklik. (Ez a latinnyelvű kat. gregoriánban sem ismeretlen.) Éppen a jelenleg közölt himnusz is ilyen szövegváltozat.

Ez alkalommal az egyik leginkább közismert *Pange lingua* gregorián himnuszon mutatjuk be s figyeljük meg a graduálok dallaméletét. A szöveg, mint említettük, változat. Az *Atyának országából* kezdetű szöveg nem más, mint a *Corde natus ex parentis* kezdetű középkori gregorián himnusz magyar fordítása, tehát szövegünk is középkori hagyományt őriz. Ezt írják a *Pange lingua* dallama alá. (Egyébként megtalálható egy más fordításban a *Corde natus* eredeti dallama is a graduálokban.) Ugyanez a dallam szerepel még két más szöveggel a graduálokban: *Jer, dicsérjük keresztyének és Könyöröggünk az Istennek* címmel. De dallama ismét variáns.

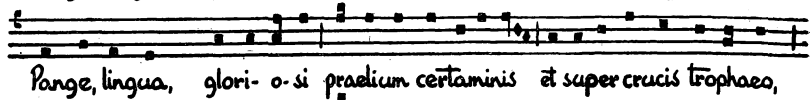
Közöljük a himnuszt az első graduál, a Batthyány Graduál fényképe alakjában is. — Az 1419-ből való ú. n. Pozsonyi Psalterium, melynek *Pange lingua*-dallamát szintén közöljük, ehhez hasonló hangjegyrást használ. Ez a hangjegyrás általános a graduálokban, még a nyomtatott Öreg graduál is ezt használja. A késői gót stílusú szövegírást szintén több graduálban találjuk. Az egyes dallamsorokat az összesített kottapéldákon időrendi sorrendben írtuk egymás alá. A Batthyány Graduáltól kezdve a protestáns változatokat látjuk, felettük pedig a középkori kódexekből három jellegzetesebbet, s legfelül a teljesség kedvéért a jelenlegi vatikáni dallamot is közöljük.

⁵ Az általam ismert graduálok megtalálhatók: *Batthyány gr.* Gyulafehérvárott, másolata a budapesti Tud. Akadémián; *Csáti gr.* (1602) és *Sárospataki gr.* (XVII. sz. eleje), másolata a Tud. Akadémián, az eredetiek eltűntek 1944-ben; *Kecskeméti gr.* (1637), Tud. Akadémián; *Nagydobszai gr.* (XVII. sz. eleje) Nagydobszán, Somogy m.; *Rádai gr.* (XVII. sz. eleje) a budapesti ref. teológia könyvtárában; *Óvári gr.* (XVII. sz. eleje), *Spátzay gr.* (1619) és a *Bélyei gr.* (1642—53) a debreceni ref. kollégium könyvtárában; *Kálmáncsai gr.* (1622) és *Csurgói gr.* (1639) a csurgói gimn. könyvtárában; *Apostagi gr.* (XVII. sz. eleje), *Eperjesi gr.* (1635) és az *Öreg gr.* (1636) a budapesti Széchenyi Könyvtárban.

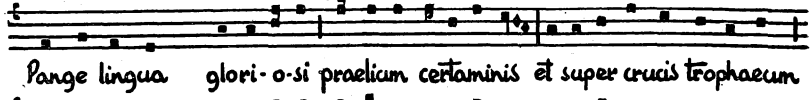
VATIKÁNI
KIADÁS

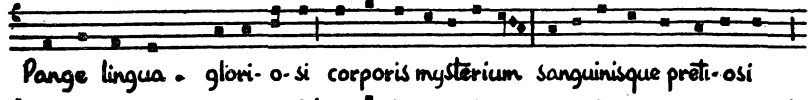
EINSIEDELNI
KÓDEX, 1200.

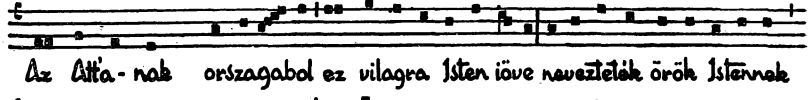
CODEX LATIN.
(17010. sz.)

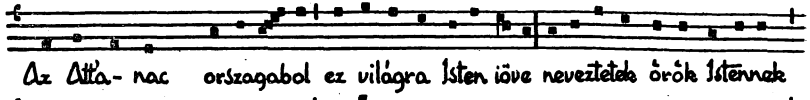
POZSONYI
PSALT. 1419.

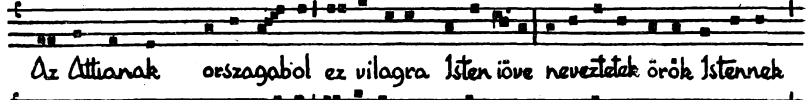
BATTHYÁNY
GRAD. 1553.

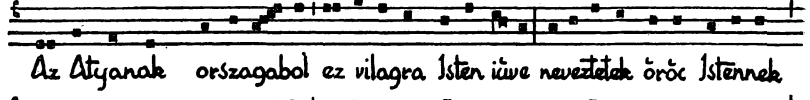
ÖVÁRI
GRAD. XVII. sz. el.

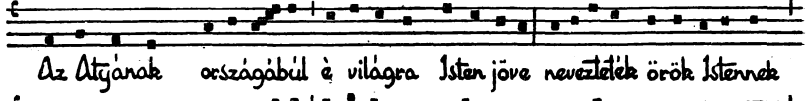
SPÁCZAY
GRAD. 1619.

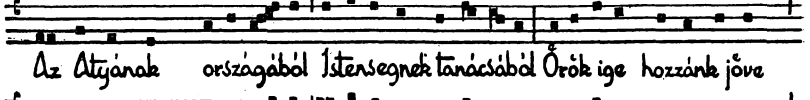
KÁLMÁNCSAI
GRAD. 1622.

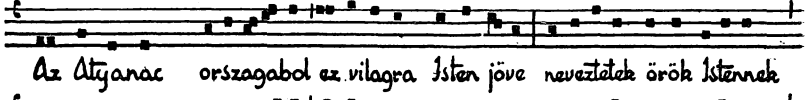
EPERJESI
GRAD. 1635.

ÖREG
GRAD. 1636.

CSURGÓI
GRAD. 1639.

BÉLLYEI
GRAD. 1644.

A Pozsonyi Psalt. és Batthyány Graduál kapcsolata

A graduálok eléggé hűségesek dallamukban a középkori dallamhoz. Az első graduál, vagyis a Batthyány-féle, a Pozsonyi Ps. dallamával egyezik legjobban. Érthető is. 1419-ben szerkesztették, tehát valószínűleg a XVI. században közhasználatban volt, hisz ma is még elég jó állapotban tanulmányozhatjuk a budapesti Széchenyi Könyvtárban. Így nem volt akadály, hogy forrásul használják. Jellemző egyezések köztük: ha 6 sorra osztjuk a dallamot, az 1. sor „mi fa mi re” dallamiv; a 2. sor teljesen egyezik; a 3. sor *pretiosi* „la sol la la” dallamrészlete; a 4. sor a 4. hang „mi” kivételével egyezik; az 5. és 6. sor szintén egyezik.

A Pozsonyi Ps. és Batthyány Graduál eltérésének egyik oka mindenesetre a szövegben rejlik. A latin u. i. a szabályos 8+7 szótagszám szerint alakul. A magyar szöveg

Quem in mundi præti- um fructus ventris ge-ne-ro-si Rex effu-dit genti- um,
 dic tri-umphum no-bi-lem, quali- ter re-demptor orbis immo- latus vi- ce-rit.
 dic tri-umphum no-bi-lem, Quali- ter re-demptor orbis immo- latus vi- ce-rit.
 quem in mundi præti- um fructus ventris gena-rosi ex effu-dit gænti- um.
 idős- segnek kút feienek mindenek- nek kik voltanak es kik lesznek ö- rökke.
 idösség- nek kút feienek mindenek- nek kik voltanak es kik lesznek öröc- ke.
 idős- segnek kút feienek mindeneknek kik voltanak es kik lesznek ö- rökke.
 idős- segnek kút feienek mindö- nönek kik voltanak es kik lesznek öröc- ke.
 idős- ségnek kút fe- jenek mindenek- nek kik voltanak es kik lesznek ö- rökhe.
 kinek velünk Isten neve mert idösség- nek kút feie mindeneknek él- te- tö- je.
 idösségnek kút feienek mindenek- e kik voltanak es kik lesznek ö- rök- ke.
 idösségnek kút feie- nek mindeneknek kik voltanak es kik lesznek ö- rökke (?)

azonban — ez általános verstünet ebben az időben a fejlődő magyar verselésben — ingadozik szótagszámban. Így a Batthyány-dallam szótagszámai 8, 8, 9, 8, 8, 7. (Ezzel ellentétben az Öreg Graduál, melyről tudjuk, hogy ügyelt a verselésre és a rímekre, hatszor nyolc szótagszámmal dolgozik, tehát ez sem követi a 8+7 szótagszámot, de így szintén érthető a középkortól való eltérése.)

Feltűnő azonban az 1. sor 7. szótagbéli „sol la ti do” hangjegycsoport jelenléte az összes graduálokban. Ez szerintünk annyira lényeges eltérés, hogy az egyezések nagy száma ellenére is kénytelenek vagyunk kétségbevonni, hogy a Pozsonyi Ps. dallamát használták forrásul. Talán ez a Batthyány Graduál önálló változtatása lenne? Nem hisszük. Talán sikerül még megtalálni más magyar kódexben forrását. Ellenkező esetben külföldi források használatára kell gondolnunk, s ez sok fényt derítene az egész graduál-problémára.

Hymni de Nativitate Domini nostri.

Világosan látható, hogy az Óvári Graduáltól kezdve a Baththyányit használják közvetlenül vagy közvetve forrásul. A köztük levő eltérésnek nem utolsó oka a felületes másolás. Nehéz éppen emiatt egy-egy hely hangmagasságát megállapítani. Természetesen a dallamvariálás is könnyű, ha egymásról másolgatják a dallamokat és az élő használat is szül variánsokat, melyeket már eszerint rögzítenek. Erre vonatkozólag az Öreg Graduál bevezetéséből értesülünk, hogy szerkesztői összegyűjtötték a különböző graduálokat, ezekből a legmegfelelőbb dallamokat írták össze, s mint említettük, a szövegre is gondjuk volt. Valamit a mai értelemben vett kritikai kiadásnak fogalmából érzünk meg ennek olvasása közben.

Figyelemre méltó a Csurgói Graduál „re” dőrzárlata a 6. sorban. A graduál kézírású hangjegye itt kétségtelenül „re”. Ez is csak felületes írás eredménye? Ugyancsak

a Bélyei Graduálban furcsán hat a 6. sorbeli, nem egészen világos dallamzárlat: „re sol”. Két hangnak kell lennie, mert két szótag van alatta. Mindkét zárlat elűt a többi graduál, sőt a középkori dallamok zárlataitól is. Egyébként ennek a két graduálnak dallama tér el leginkább a többitől. Furcsa különösen a Bélyei eltérése, főleg az Öreg Graduáltól. A himnuszok szövegeinek vizsgálata és a közös anyag megállapítása után u. i. az Öreg Graduál és a Bélyei Gr. között szoros kapcsolat derült ki. Ez az egy dallamvizsgálat is lazítja már a Bélyei Gr. hűségét az Öreg Gr.-hoz.

Ez az egy dallam is, amely pedig elég tisztán őrzi a középkori formát, több kérdést vet már föl. Miután már a szövegeket megvizsgáltuk, kialakult előttünk a graduálok rokonságának homályos képe. Ez a kép remélhetőleg világosabb lesz, s vele együtt több kérdés is megoldódik, ha végeztünk a dallamoknak a középkori dallamokkal való egybevetésével. A gregorián ének történetében figyelemreméltónak tartjuk ezt a két évszázadig tartó katolikus és protestáns vonalon párhuzamosan haladó dallaméletet.

A példánkon láthatjuk, hogy a gregorián dallamokkal nem bánnak a graduálok oly szabadon, mint a keletkező népénekeink. Ügylátszik csupán magyarul éneklük. Változtatásra inkább a magyar szöveg kényszeríti a fordítót vagy költőt. Ritmusát, legalább is a kottaképek alapján, nem változtatták meg. A gyakorlatban azonban vajjon nem énekeltek-e egészen lassan, népénekyszerűen, azt már nem tudjuk megállapítani. Nem valószínű, mert ezeket a dallamokat továbbra is, mint a középkorban, kevesen, esetleg csak a kántor énekelte, nem az egész nép. Hisz ezek a graduálok nem a nép könyvei voltak. Egy-egy egyháznak csak egy ilyen graduálja volt.

A graduálok a XVII. század végén lassan eltűnnek, s helyüket teljesen a gyülekezeti éneklés foglalja el. A puritán felfogás győzött! Nem csoda, hogy Bod Péter már így nyilatkozik ezekről a graduálokról: „Láthatjuk ezen énekeskönyvekből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment előre; mert ennekelőtte száz esztendővel még voltak az istentiszteletben antiphonák, responzóriák és egyéb czeremóniás szokások, a mellyek mármost Isten kegyelméből elhallgattak...”⁶

⁶ Lásd Kardos Albert: A régi prot. gradualokról. Irodalomtörténeti Közlemények, 1891.